

Литература

1. Кошанов К.М. Қарақалпақ тилин еле де тереңрек изертлеу хам раўажландыруу ҳаққында. // «Илим ҳам жамийет» 2018, №3 19-20-б.
2. Кошанов К.М. Об экологии языка наших улиц и городов. Перспективы сотрудничества: школа, вуз. –Нукус: 2020, 3-4 б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ҳозирги давр кўча тилининг – реклама ҳам эълонлар тилларининг ривожланиши ва тозалиги тўғрисида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье идёт речь о развитии и чистоте языка улиц и реклам на современном этапе.

SUMMARY

The article deals with the purity and development of the spoken language and modern advertisements.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ОЙКОНИМЛЕРИНИҢ ҲҲРЕНИЛИҲ ТАРИЙХЫ

М.Д.Қурбанов – филология илимлериниң кандидаты

Әжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: топоним, географик номлар, ойконим, ойконимларнинг ўрганилиши, гидроним

Ключевые слова: топоним, географические названия, ойконим, исследования ойконимов, гидроним

Key words: toponyms, geographic names, oikonim, a study of oikonims, hydronym.

Топоним грекше *topos* – «орын, жер», *опота* – «ат, атама» деген сөзлерден жасалған. Топонимлер халықтың рухый, материаллык мәдениет, социал-экономикалык турмысы, дүнья танымы, касиби тағы басқалар ҳаққында кымбатлы мағлыўматлар беред. Н.И.Надеждин: «Жер – бул топонимлер жәрдемине инсаният тарийхы жазылған китап» деген еди.

Топонимлер аталған объекттиң типине қарай: гидронимлер (суў объекти атамалары), оронимлер (таў, ойпатлык атамалары), агроонимлер (атыз, егис жер атамалары), некронимлер (әўлийе атлары), ойконимлер (адамлардың жасаў орын атамалары) болып бөлинеди. Булардың ишинде ең көп тарқалған түри – ойконимлер, олар, көбинесе, топонимлердин қурамында үйренилед.

Түркологияда топонимлердин изертлене баслануы өткен әсирдин 50-жылларына туўра келеди. Бул тараўда Г.А.Гейбуллаев, М.А.Мамедов (Әзербайжан), А.А.Камалов (Башқуртстан), Г.Ф.Саттаров, О.Хисамов (Татарстан), С.Атаниязов (Түркменстан) сыякы алымлар жемисли мийнет етти. Қазақстан топонимиясы (қурамында ойконимлер) бойынша дәслепки изертлеулер А.Абдирахмановқа тийисли, оның исин Г.К.Қонқашпаев, Е.Қойшыбаев, Т.Жанузақов, Қ.Рысбергенов, Н.А.Прмановлар даўам етти. Өзбек топонимикасының жол басшысы Ҳ.Ҳасанов болды. Оның мийнетлери, тийкарынан, Өзбекстан хам Орта Азия топонимлери түсіндирмеси, географиялык терминлердин русша аўдармалары сыякы мәселелерге арналды. Өзбек тили топонимлери хам олардың аталыу өзгешеликлери Н.Охуновтың, тарийхый этимологиялык анализ усыллары Т.Әнзаровтың, тиллик қатламлары Э.Бегматовтың, географиялык терминология, топонимлер түсіндирмеси, транскрипциясы, имласы С.Қораевтиң мийнетлеринде арнаўлы үйренилди. Сондай-ақ, аймақлык топонимлер бойынша да көлемли изертлеулер майданға келди. Атап өтсек, З.Дүсимов (Хорезм), Т.Нафасов (Қашқадарья), Ш.Қодирова (Ташкент), Ж.Латинов (Марғулан), А.Зокиров (Жиззақ), Т.Рахматов, Н.Бегалиев (Самарқанд) т.б. алымлар диссертация қорғады, монография, сөзлик, мақалалар жәриялады.

Өзбек топонимикасына ойконим, этноойконим, антропоойконим терминлердин бириншилдерден болып С.Н.Наймов киритти. Ол 1984-жылы «Бухара ўлаяты ойконимлери» деген темада кандидатлык диссертация қорғады. Жумыс мазмұны, материаллардың хәр тәрәппеме үйренилиуи жағынан пухта орынланған. А.Туробовтың Самарқанд этноойконимлери (1999), Ю.Неъматованың Наманган ойконимлериниң (2018) тарийхый-этимологиялык, лингвистикалык анализи бойынша қорғаған диссертациялары өзбек топонимикасына баҳалы жумыс болып қосылды.

Қарақалпақстан топонимлерин илимий жақтан үйрениу 1960-жылдан соң басланды. Жергиликли то-

понимлер биринши рет Қ.Абдимуратов тәрәпинен монографиялык жобада изертленди. 1966-жылы «Қарақалпақ тилиниң топонимлеринен очерклер» деген темада кандидатлык диссертация қорғады. Онда Нөкис, Шымбай, Хожели, Қоңырат, Мойнақ (сийрек жағдайда кубла) районлары топонимлери (солардың қатарында *Қазақдарья, Шағал көпир, Жаңабазар, Тахиата, Қумаўыл, Шеге* т.б. аўыл атамалары) структура-семантикалык, тарийхый-этимологиялык жақтан үйренилди. Оның «Неге усылай аталған?» (1965), «Почему так названо?» (1967) мийнетлери де қарақалпақ топонимиясына арналды.

Т.Бегжанов қарақалпақ тили Мойнақ сөйлесимин изертлеп, оның жуўмағы ретинде «Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен» (Нөкис, Қарақалпақстан, 1971) деген монографиясын жәриялады. Онда усы аймаққа тийисли 67 жер-суў атамасы тематикалык жақтан топарларға бөлінген. Олардың қатарында *Қазақдарья, Қаражар, Мойнақ, Уйсай* сыякы аўыл, елатлы орын атамаларының келип шығуы себеплери диалектологиялык, көркем шығарма материаллары негизинде анықланады. Автордың жергиликли топонимияға бағышланған басқа да мақалалары бар.

Профессор Қ.Қошановтың мийнетлериниң бир қатары қарақалпақ топонимикасына байланысly болды. Ойконим, урбаноним, микропоним терминлери дәслеп усы автордың мийнетлеринде қолланылды. Автордың қарақалпақ топонимлер системасының раўажланыуында өзге тиллердин тәсири, топонимизация, атама қойуы сыякы әҳмийетли мәселелерге қаратылған изертлеулери бар. Оның А.Зарымбетов пенен жәриялаған мақаласында қарақалпақ тилинде аўыл, елатлы орын атамалары неликтен гидронимлер менен байланысly аталыуы талланады [7:71-72].

Топонимикада структура-компонентлик анализ усылы кең қолланылады. Қ.Пахратдинов хам Қ.Бекниязовлардың «Қарақалпақстан топонимлериниң қурылысы» на арналған мақаласы бар [14:69-70]. Онда атап өтилгениндей, топонимлерди қурылысы бойынша таллау тилдеги ески формалар, сөз жасау усыллары, фонетикалык қубылыслар сыякы мәселелерди анықлау имканын беред. Сол ушын авторлар топланған материаллардың структуралық дүзилиси, сөз шақапларына қатнасын сөз етеди. Мақаладағы материаллар, таллау үлгилери ойконимлерди изертлеуде әҳмийетли дерек бола алады.

Бир қатар тилиши, тарийхый, географлар жергиликли газета, журнал басылымларда Қарақалпақстан топонимлериниң хәр қыйлы мәселелерине бағышлап илимий-публицистикалык мақалалар жәриялады. Атап өтсек, Ж.Матмуратовтың «Қарақалпақ топонимикасы машқалалары ҳаққында»

деген мақаласында республика топонимлери (айырым ойконимлер), олардың пайда болуы дереклери географиялық көзқарастан сөз етиледі. Топонимлердің пайда болуы социаллық-жәмийетлик (руў, адам аты, идеологиялық) хәм тәбийғый шараятлар (өсімлик, рельеф, орографиялық өзгешеликлер) менен байланыслы деп көрсетиледи [12]. Тилши илимпаз Е.Бердимуратов «Топонимиялық атамаларға дыққат аўдарайық» деген атамаларға мақаласында [4] Қарақалпақстан топонимлери еlege дейин изертлеў объекти болмағанын, сөзлик дүзиў, монографиялық бағдарда изертлеў жумысларын шөлкемлестириў, өзлестирме атамаларды қайта көрип шығыў сыяқлы әхмийетли мәселелерди белгилеп өтеди. Аўыл, қала, елатлы орын атамалары имласы туўралы билдирген пикирлери орынлы айтылған.

Айырым ойконимлердің этимологиясы мақала түриндеги изертлеўлерде сөз етилди. О.Доспановтың Төрткүл, Қ.Абдимуратовтың Нөкис топонимлерине арналған мақалалары бул бағдарға жол салып берди. Себеби, Қ.Абдимуратовтың: Нөкис – парсыша «ну»-тоғыз, «кәс»-адам сөзлери менен байланыслы [1:93-94] – деген пикири басқа илимпазлардың бул атаманы үйрениўине түртки болды. Белгили топонимист Э.М.Мурзаев атаманың парсыша *нух* («тоғыз») хәм *кәс* («үй», «орын») сөзлеринен келип шыққанын айтса [13:103-104], этнограф Х.Есбергенов оны Әмиўдәрьяның ески аты –Укуз (Окус) пенен дәреклес, «Нөкислилер» - Әмиўдәрьялы халық дегенди аңлатады деп жуўмақ шығарды [6:78-81]. Тарийхшы М.Мамбетуллаев бул айтылғанларға сын баха береді. Атаманы парсыша «жаңа» мәнисиндеги «*нау*», «*нуз*» хәм ески Хорезм тилинде «аўыл, қала»ны аңлататуғын «*кас*» сөзлери менен байланыстырды [11]. Көркем өнертаныўшы А.Алламуратов Нөкис қаласы атамасы этнонимнен келип шыққан деген пикирди билдиреди [3.]. Демек, Нөкис ойконими этимологиясы ҳаққында пикирлердің көплиги, оны еле де тереңрек изертлениў керек деген жуўмақты келтирип шығарады.

Қарақалпақ тилинде аймақлық топонимлер бойынша да айырым изертлеўлер ушырасады. Профессор Ш.Абдиназимов фольклорлық дәретпелерде қолланылған жер-суў атамаларын үйрениўдің зәрүр екенлигин атап өткен еди. («Лингвофольклористика», Н., 2015). Ал, Н.Елеўов Мойнақ, С.Рқанлыкөл, А.Есемуратов Хожели, И.Халмуратов кубла районлар топонимлериниң структура-семантикалық, диалектлик өзгешеликтери, этимологиясы бойынша мақалалар жариялады.

Қарақалпақстан топонимлери диссертация көлемин-

Әдебиятлар

1. Абдимуратов К. О происхождении названия «Нукус». –Н.: // «Вестник» ККФАН РУз. 1965, №1.
2. Абишов Г. Шымбай районы топонимлериниң тарийхый-лингвистикалық анализи. Филол.илим.филос. док. (PhD) ... дисс. –Нөкис: 2019.
3. Алламуратов А. «Нөкис» атамасы туўралы мақалаға байланыслы. –Н.: //«Жеткиншек» 1982, 14-сентябрь. №74 (5407).
4. Бердимуратов Е. Топонимиялық атамаларға дыққат аўдарайық. –Н.: //«Еркин Қарақалпақстан» 2000, 20-июнь.
5. Дусимов З., Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1991.
6. Есбергенов Х. «Нөкис» атамасы ҳаққында // ӨзИА ҚҚФ Хабаршысы. 1972, №2 (48).
7. Кошанов К., Зарымбетов А. Об исследовании топонимов, происшедших от гидронимов Каракалпакистана. // «Илим хәм жәмийет» 2012. №3-4.
8. Қораев С. Топонимика. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти. 2006.
9. Қурбанов М. Қарақалпақ тилиндеги географиялық терминлердің лексика-грамматикалық өзгешеликтери. Филол. илим канд. ... дисс. –Нөкис: 2011.
10. Мамбетова Г. Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери. Филол. илим. филос. док. (PhD) ... дисс. –Н.: 2018.
11. Мамбетуллаев М. «Нөкис» атамасы ҳаққында. –Н.: // «Жеткиншек» 1982. 10-август. №64 (5397).
12. Матмуратов Ж. Қарақалпақ топонимикасы машқалалары ҳаққында. –Н.: //«Еркин Қарақалпақстан» 1991, 4-июль, №126 (15795).
13. Мурзаев Э. О происхождении названия «Нукус». // Вестник ККФАН РУз. 1967, №2.
14. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақстан топонимлериниң қурылысы. –Н.: // «Илим хәм жәмийет» 2010. №1-2.
15. Эрнazarов Т. Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини. -Тошкент: ЎЗМУ, 2004.
16. Юлдашев Д. Жанубий Қорақалпоғистон топонимлариниң тарихий-этимологик тадқиқи. Филол. фан.номзоди ... дисс. – Нукус: 2012.

РЕЗЮМЕ

Мақолада ономастиканиң топоним, ойконим терминлариниң изохи берилған. Тилшунослик, жумладан, ономастикада ойконимларни ўрганишниң аҳамияти кўрсатилған. Туркий тиллар топонимияси, ойконимиясиниң тадқиқи талқин қилинған.

де де үйренилип келмекте. 1998-жылы Қ.Сейтниязов «Топонимы Северных районов провобережья Каракалпакии» деген темада кандидатлық диссертация қорғады. Жумыс географиялық аспектте орынланған. Ол ушын арқа районларға тийисли 500ден аслам топонимлер жыйналған. Олардың ишинде аўыл, қала, елатлы орын атамаларының түсиндирмеси, тарқалыў ареаллары, қолланылыў статистикасы ҳаққында да мағлыўматлар ушырасады.

Соңғы ўақытлары тилши қәнигелер жергиликли топонимлерди монографиялық жобада изертлей басады. Бул, усы тараўға болған қызығушылықтың артып баратырғанынан дерек береді. Мәселен, М.Қурбановтың кандидатлық диссертациясында [9] қарақалпақ тили географиялық терминлериниң қурамында ойконимиялық (аўыл, қала, шәхәр, елат т.б.) терминлер, олардың шығысы, мәнисии, атама жасаў хызметлери кең түрде үйренилген. Д.Юлдашевтиң диссертациясы [16] болса Қарақалпақстанның кубла районлары топонимлериниң тарийхый-этимологиялық анализине арналған.

Қарақалпақстан гидронимлерин биринши рет монографиялық жобада изертлеген Г.Мамбетова болды. Оның диссертациясында [10] гидроним, олардың лексика-семантикалық, грамматикалық өзгешеликтери терең анализленген. Шымбай районы топонимлериниң тарийхый-лингвистикалық сыпаты Г.Абишовтың диссертациясында пухта үйренилген. Аўыл, қала, елатлы орын атамалары ойконим болып аталмағаны менен олар топонимлердің қурамында қарастырылады.

Хәзирге дейин Қарақалпақстан ойконимлери сөзлиги жәрияланбады. Солай болса да өзбек топонимист алымлары З.Дусимов хәм Х.Эгамов [5], С.Қораев [8], Т.Эрназаров [15] таярлаған сөзликлерде республикаға тийисли көплеген жер-суў атамалар, соның ишинде айырым ойконимлер де тарийхый, лингвистикалық, географиялық көзқарастан түсиндирилген.

Солай етип, қарақалпақ топонимиясына арнап орынланған жумыслар мазмуны менен танысып шығып, төмендегидей жуўмақларға келдик:

- алдағы ўақытлары республика ойконимлерин лингвистикалық жақтан арнаўлы түрде изертлеп үйрениў лингвистика, география, тарийх илимлери ушын баҳалы дерек болады; жергиликли топонимлер бойынша орынланған жумыслардың материаллары, илимпазлардың билдирген пикирлери қарақалпақ ойконимлерин үйрениўде тийқарғы мағлыўматлар базасы болып қала береді.

Қарақалпақ тилшунослигида мазкур мавзу бүйича олиб борилған ишлар кенг өритилген. Географик номларни лисоний тадқиқ қилиш усуллари айтылган.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся объяснение ономастики топонимических, ойконимических терминов. Отмечено важность изучения ойконимов в лингвистике, в том числе и в ономастике. Интерпретируется топонимика тюркских языков, исследования ойконимии. Работы, выполненные по данной теме в Каракалпакском языкознании, широко освещаются. Изложены методы лингвистического исследования географических названий.

SUMMARY

The article provides an explanation of the toponymic onomastics, oikonomic terms. The importance of studying oikonyms in linguistics, including onomastics, is depicted. Interpreted toponymy of the Turkic languages, and research of oikonomy. The works performed on this topic in the Karakalpak linguistics are widely described. Methods of linguistic research of geographical names interpreted.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГІНДЕ ОМОНИМ СӨЗЛЕРДИҢ БЕРИЛИҢИ

М.Т.Мамбетмуратова - докторант

Әжсинияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: семантика, омоним, кўрғазмалы материал, сўз, луғат.

Ключевые слова: семантика, омонимия, наглядный материал, слово, лексика.

Key words: semantics, homonymy, visual material, word, vocabulary.

Тил бирликлериниң структурасы баянлаўды, ал семантика мазмунды белгилеп береді. Баянлаў менен мазмун арасындағы байланыс омонимияны келтирип шығарады. Булар бир лингвистикалық бирлик дегеринде бир-бири менен мазмунды жағынан байланысы болмаса, тил бирликлериниң омонимиясын пайда етеді.

Омонимлерди қалай айыра аламыз? Олар: 1) айтылыўы хәм жазылыўы жағынан бирдей; 2) мәнилериниң бир-биринен кескин парықланыўы менен ажыралады.

Тил билиминде омонимия тил бирликлери арасында (лексемалар, морфемалар, фразеологиялық бирликлер) пайда болады: *Тер* ат.-І тери асты бези ислеп шығаратуғын суйықлық; *Тер* ф.-ІІ биримлеп жыйнап ал.

Әлипбелі сөзликлерде сөзлердиң мәнилері арасындағы байланысқа қарай сөз мәнилері хәм мәни оттеноклерине (реңк), ажыратылады. Егер, мәнилер арасындағы байланыс орташа рәуиште болса, сөзликте сөзлер семемаларға бөлинип, сөзлердиң хәр бир мәнисі араб саны менен белгиленип айырылады. Ал, олардың арасында хеш қандай байланыс болмаса, олардың мәнилері бөлек лексемаларға жикленип, сөзликлерде өз алдына мақала ретинде бериледи хәм рим саны менен белгиленип, омонимлерге ажыратылады.

В.В.Виноградов тәрәпинен омонимлер үш усылда көрсетилген:

- 1) тарийхый-лексикологиялық;
- 2) морфологиялық, сөз жасалыў;
- 3) структура-семантикалық [1]

В.В.Виноградов тәрәпинен усынылған бул усылларды тийкар етип алыў мүмкин, деген менен онда хәр бир тилдиң өзине сәйкес тарийхый раўажланыўы, сөз жасалыў нызамлары, олардың этимологиясы есапқа алыныўы керек. Себеби, омонимлер лексикалық усыл арқалы бирнеше бағдарда пайда болса, хәзирги тилимиздиң сөзлик қурамын байытыўда әхмийетли болып табылады.

Статистикалық жағынан ҚТТСниң төрт томлығында берилген омонимлердиң улыўма саны-725 сөзден ибарат.

Олар I томда 77, II томда 144, III томда 119, IV томда 385 болып, сөздиң санына қарап еки сөзден 5-

6 сөзге дейин барып жетеди.

ҚТТСде басқа категориядағы сөзлер менен қатар омонимлерди бериў мәселеси де айрықша орынды ийелеп, олардың өзине тән өзгешеликлери бар, себеби омонимлер хәм көп мәнилі сөзлер бир-бирине тығыз байланыссы. Сонлықтан, олардың бирин екиншисинен айырыўда бир қанша қыйыншылықлар да бар. Олардың өзгешелиги формасында емес, ал мәнисинде екенлигин көрсете отырып, В.И.Абаевтың: «Көп мәнилі сөзлерди айыра алмаўшылықтан соңғы ўақытлары сөзликлерде омонимлер көбейип кеткен» [2] -деп айтқан пикири оғада тийкарлы.

Усыған байланыссы гейпара изертлеўшилер омонимлерге хәр түрлі көзқараслар билдирип, белгили бир жуўмақларға келмекте.

Бизиң пикиримизше, тилдеги омонимлердиң хәммесин көп мәнилі сөзлерге байланыссы деп айтыўға болмайды. Оның ишинде келип шығыўы, жасалыўы бойынша полисемия кубылысына байланысы бар омонимлер ғана көп мәнилі сөзлер менен өз ара байланысып, сөзлерди бир-биринен айырады, ал бөлиўге келгенде қыйыншылықты пайда етеді.

Көп мәнилі сөзлер бир-бирине жақын, мәнилериниң арасындағы байланысты қосымша омонимниң жүзеге келиўиниң бир жолы деп есапласақ, омонимлер бирдей айтылып, хәртүрлі түсиникке ийе сөзлер топарын билдиреди [3].

Көп мәнилі сөзлерде тийкарғы мәни дегерегинде жасалма мәнилер жүзеге келеді. Сондай-ақ, сөз мәнисиниң аўысыўы, кеңейиўи, тарайыўы сөзлерде де этимологизация процесі нәтижесинде омонимлердиң келип шығыўы—лингвистикалық әдебиятларда илимий жақтан дәлилленген, әмелий жақтан сөзликлерде берилген: қол-рука, қол-подпись, ай-луна, ай-месяц [4] т.б.

Келтирилген омонимлер тек сыртқы формасы жағынан бир-бирине ұқсас. Егер де усындай тәрәплерин есапқа алсақ, омонимлер менен көп мәнилі сөзлердиң арасындағы парықты айырыў исиниң аңсат емеслигин көремиз.

Хәзирге дейин омонимлер хәм көп мәнилі сөзлерди (полисемия) бир-биринен айырыўда қолға алынбай қиятырған мәселелер де баршылық. Мысалы: ай сөзин алып қарайық. Оны гейпара сөзлик